५ कला रसास्वाद-दृश्य कला

कलेतील सौंदर्य समजून घेतांना..

CIEEHT

उद्दिष्टे :

(१) मानवी जीवनामध्ये असणारे कलेचे महत्त्व स्वतःच्या शब्दांत सांगता येणे. विविध दृश्य कला प्रकारांची नावे व दृश्य कला प्रकारातील मूलभूत पाच घटकांची नावे सांगता येणे.

(२) दैनंदिन आयुष्यात वापरले जाणारे कलाप्रकार ओळखता येणे, काही प्रसिद्ध कलाकारांची नावे सांगता येणे.

(३) 'एकच भावना किंवा प्रसंग प्रत्येक कलाकार त्याच्या शैलीतून वेगवेगळ्या पद्धतीने व्यक्त करू शकतो' या वाक्याचे समर्थन करता येणे.

(४) एखादा कलाविष्कार निर्माण करून स्वतःची अभिव्यक्ती करणे.

(५) एखाद्या कलाविष्कारामध्ये दृश्य कलांतील पाच मूलभूत घटक कसे वापरले आहेत त्याचे स्वतःच्या शब्दांत वर्णन करणे व एखादा कलाविष्कार का आवडला आहे याचे स्वतःच्या शब्दांत स्पष्टीकरण देता येणे.

१. थोडी गंमत करूया..

एक देशभक्तीपर गीत निवडा ते गाणे वर्गात मोठ्या आवाजात ऐकवा विद्यार्थ्यांनी ते गाणे ऐकून त्याचा आनंद घ्यावा.

२. थोडा विचार करू :

समुद्र किनारी फिरताना वाळूचा किल्ला बनवावा किंवा वाळूवर काही लिहावे असे वाटले आहे का? हो / नाही

एखाद्या गोष्टीचा विचार करताना नकळत तुम्ही कागदावर चित्र किंवा नक्षी काढता का? हो / नाही

१. खालील मुद्द्यांवर चर्चा करा.
- गाणे ऐकताना तुम्हांला नाचावेसे किंवा पायाने ठेका धरावेसे वाटले का ?
- तुमचे शरीर संगीतावर डोलत होते का?
- गाणे ऐकताना तुम्हांला देखील अधिक उत्साह वाटला का? असे का झाले?

२. विद्यार्थ्यांना प्रत्येक प्रश्न वाचून दाखवा. हो/नाही हे हात वर करून दर्शवायला सांगा. प्रश्नातील सर्व कृती ठरवून केल्या होत्या की त्यांच्या नकळत झाल्या याबद्दल विचार करायला लावा.

तुम्ही आनंदी असताना एखादे गाणे गुणगुणावे किंवा नाचावे असे वाटले आहे का?
हो / नाही

एखाद्या विषयी बोलताना त्याची/तिची नक्कल करावी असे वाटले आहे का?
हो / नाही

एखादी घटना रंगवून सांगण्यातली मजा तुम्ही अनुभवली आहे का?
हो / नाही

विचारात घेण्याचे मुद्दे :

सर्व माणसांना व्यक्त होण्याची गरज भासत असते. स्वतःचे विचार, मते, भावना प्रकट करण्याची मनापासून इच्छा होत असते. अभिव्यक्ती ही जगण्यासाठी श्वास घेण्याइतकीच महत्त्वाची आहे. कधी-कधी ही अभिव्यक्ती शब्दांच्या माध्यमातून होते पण अनेकदा माणसाला कलेचा आधार घ्यावा लागतो. कला प्रत्येक माणसात उपजतच असते. माणसाच्या अस्तित्वाच्या अगदी सुरुवातीच्या काळापासून विविध प्रकारच्या कलांची निर्मिती करण्याचा त्याचा प्रयत्न आपल्याला दिसतो. जगातील सर्व संस्कृतींमध्ये कलेची भरभराट झालेली दिसते. बहुतेक लोकांना कलेमध्ये रुची असते. कला निर्माण करणे, अनुभवणे किंवा त्यासाठी आर्थिक मदत करणे या प्रकारे लोक कलेशी जोडलेले असतात.

३. कला म्हणजे काय ?

कलेची एक अत्यंत सोपी व्याख्या प्रख्यात चित्रकार श्री. देवीप्रसाद नमूद करतात ती अशी – ''जी कृती सौंदर्यपूर्ण आहे व माणसासाठी अर्थपूर्ण आहे, अशी कुठलीही कृती म्हणजे कला.'' म्हणजे तुम्ही जे काही कराल, ते जर सौंदर्यपूर्ण असेल, माणसांसाठी अर्थपूर्ण असेल तर ती कृती ही कलाच ठरते. आपण सर्वच एका प्रकारे कलाकार आहोत. फक्त स्वतःमधील कलेचा आणि कलाकाराचा विकास करण्याची गरज आहे.

४. दैनंदिन आयुष्यात लपलेली कला ओळखणे :

कलेशिवाय आपले आयुष्य नीरस व कंटाळवाणे होईल. कलेमुळे आयुष्य सुंदर आणि आनंदमय होते. आपले आयुष्य कलेने वेढलेले आहे. रांगोळी, चित्रपट, भरतकाम, कपड्यातील रंगसंगती, विविध केशरचना अशी कलेची अनेक उदाहरणे आपल्याला दिसतात.

व्यंगचित्रे ही अशीच दैनंदिन जीवनात पाहत असलेली कला आहे. **ज्या चित्रामध्ये कमीत कमी रेषा, कल्पकता, विनोदबुद्धी** असते ते उत्तम व्यंगचित्र असते.

वर्गातील मुलांचे गट करा. त्यांना त्यांच्या रोजच्या जीवनातील कलेची उदाहरणे शोधायला सांगा. प्रत्येक गटाने वर्गासमोर माहिती सादर करावी. एखाद्या विषयावर व्यंगचित्रे काढण्यास सांगावीत.

तुम्हांला रोजच्या जीवनातील कलेची आणखी काही उदाहरणे शोधता येतील का?

५. कलाप्रकारांची ओळख :

संगीत, नृत्य, नाट्य, शिल्पकला, चित्रकला इत्यादी कला निर्मितीच्या माध्यमांना 'कलाप्रकार' असे म्हणतात. प्राचीन भारतात चौसष्ट पारंपरिक कलांमध्ये प्रवीण असणे हे सुसंस्कृतपणाचा पाया मानले जायचे. कला प्रकारांचे सामान्यपणे केले जाणारे दोन भागांतील वर्गीकरण समजून घेऊया.

दृश्य कला :

दृश्य कलांमध्ये चित्रकला, शिल्पकला, ठसेकाम, भरतकाम, छायाचित्रण (फोटोग्राफी), व्हिडिओ निर्मिती, चित्रपट निर्मिती, साहित्य, वास्तू कला इत्यादींचा समावेश होतो.

प्रयोगजीवी कला :

या कलांमध्ये अशा कलाप्रकारांचा समावेश होतो ज्यात व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या समूहाने प्रेक्षकांसमोर आपली कला सादर करणे अपेक्षित असते. या कलाप्रकारांच्या सादरीकरणासाठी कलाकाराच्या प्रत्यक्ष उपस्थितीची गरज असते. यामध्ये नृत्य, संगीत, नाटक, नाट्यवाचन, मूकाभिनय, कठपुतळी, सर्कस, काव्यवाचन, भाषण कला इत्यादींचा समावेश होतो. या प्रकरणात आपण दृश्य कलांविषयी अधिक जाणून घेऊया.

६. निसर्गातील कला अनुभवणे :

विद्यार्थ्यांचे गट करा. शाळेच्या व घराच्या परिसरातील वृक्ष, रोपटी, फळे इत्यादींचे निरीक्षण करा. प्रत्येक गटाने शक्य तितक्या रंगांची व छटांची पाने, फुले, फळे, फांद्या गोळा कराव्यात. त्यातील जवळ-जवळचे रंग एकमेकांशेजारी ठेवून चित्रात दाखविल्याप्रमाणे एक रंगचक्र तयार करा. एकमेकांचे रंगचक्र बघायला वेळ द्या.

चर्चा करा :
किती वेगवेगळ्या प्रकारच्या रंगछटा सापडल्या? पानांचे रंग आणि ऋतू यांचा काही संबंध दिसून येतो का? सर्व पानांचा वास सारखाच आहे का? पानांचा स्पर्श, आकार आणि त्यावरील नक्षी समान आहे का?

रंगचक्र

रंगसंगती : निसर्गात जे रंग दिसतात त्याचे प्रमुख कारण प्रकाश हे आहे. कलेच्या दृष्टीने रंगाबद्दलची माहिती घेणे इष्ट ठरते.

प्रथम श्रेणीचे रंग : तांबडा (लाल), पिवळा, निळा हे प्राथमिक रंग किंवा प्रथम श्रेणीचे रंग यांना मूळ रंग असेही म्हणतात. कारण ते कोणत्याही रंगमिश्रणाने तयार होत नाहीत.

द्‌वितीय श्रेणीचे रंग : दोन मूळ रंगद्रव्यांच्या मिश्रणातून तयार होणारा रंग म्हणजे दुय्यम किंवा द्‌वितीय श्रेणीचा रंग.

तृतीय श्रेणीचे रंग : एक मूळ रंग व दुय्यम रंग यांच्या मिश्रणातून तृतीय श्रेणीचे रंग तयार होतात.

सर्वच रंग जर आपण एकाच चित्रात वापरले तर चित्र मुळीच चांगले दिसणार नाही. चित्रात गोंधळ दिसेल. संगीतामध्ये अनेक राग आहेत. त्या रागांत विशिष्ट स्वर निवडून वापरल्यामुळे त्यात एकसूत्रीपणा निर्माण होतो. चित्र तयार करतानाही अशीच सुसंगत रंगांची निवड केली तर चित्र आकर्षक दिसेल. कोणताही मूळ रंग घेतल्यास त्या प्राथमिक रंगाच्या घटकातून तयार होणारे दुय्यम रंग हे त्याचे संबंधित रंग. उदा. हिरवा व नारिंगी (केशरी) हे पिवळ्याचे संबंधित रंग आहेत. नारिंगी व जांभळा हे लाल रंगाचे तर हिरवा व जांभळा हे निळ्या रंगाचे संबंधित रंग आहेत. या रंगसंगतीमुळे सुसंवाद साधला जातो.

नैसर्गिक रंग तयार करणे.

परिसरातील अनेक भाज्या, फळे, फुले, पाने यांपासून रंग बनविता येऊ शकतात. उदाहरणार्थ, बीटपासून लाल रंग, पालकापासून हिरवा, हळदीपासून पिवळा. तुमच्या परिसरातील नैसर्गिक गोष्टींपासून शक्य तितके रंग तयार करा.

दगडांमध्ये विविध आकार बघता येणे :

विद्यार्थ्यांना परिसरातून विविध आकाराचे दगड गोळा करायला सांगा. त्यांनी त्यांची कल्पनाशक्ती वापरून त्या दगडांचा आकार कोणत्या वस्तू किंवा प्राण्यासारखा दिसतो याचा विचार करावा. फक्त तो आकार स्पष्टपणे बाहेर येण्यापुरता दगड रंगवावा. कुठल्याही प्रकारचे रंग वापरता येतील.

विचारात घेण्याचे मुद्दे :

हजारो वर्षांपासून मानव निसर्गातील रंग, आकार, आवाज व बदलत्या ऋतूंपासून प्रेरणा घेत आला आहे. आपण जसजशी निसर्गाशी जवळीक साधतो, निसर्गाशी नाते प्रस्थापित करतो, तसतशी आपल्याला निसर्गातील सौंदर्याची प्रचिती येते आणि आपली सौंदर्यदृष्टी विकसित होते. हीच सौंदर्यदृष्टी मग आपल्या कलेत देखील प्रकट होते. कलेचा उत्तम आविष्कार निर्माण करण्यासाठी सर्वप्रथम आपण निसर्गाचे निरीक्षण करून त्यातून शिकले पाहिजे.

७. जरा कल्पक होऊ या :

हातापायांच्या ठशांमधून चित्र

स्वतःच्या हातापायांचे ठसे वापरून त्यातून एखाद्या प्राण्याचे, पक्ष्याचे किंवा वस्तूचे चित्र तयार करा. एकमेकांची चित्रे समजून घ्या.

शिल्पकला :

खडू, साबण, रंगीत तेलखडू (क्रेओन) वर कर्कटक किंवा कात्री वापरून कोरीव नक्षी काढा. स्वतःच्या कल्पनेने नक्षी तयार करा. मातीपासून विविध प्रकारच्या वस्तू, खेळणी, फळे, भांडी तयार करणे हीदेखील शिल्पकला आहे.

कोरीव नक्षीकाम :

ज्या प्रमाणे खडूवर किंवा साबणावर किंवा तेलखडूवर कोरीव नक्षीकाम केले, त्याचप्रमाणे भारतातील विविध प्रार्थनास्थळांवर कोरीव नक्षीकाम केलेले आपल्याला दिसते. शक्यतो तुमच्या परिसरातील एखाद्या कोरीवकाम केलेल्या इमारतीला भेट देऊन निरीक्षण करा.

सूर्य मंदिर कोणार्क

जैन मंदिर

ताज महाल

सुवर्ण मंदिर, अमृतसर

चर्च

८. विविध दृश्य कला :

मुलांचे गट करा. प्रत्येक गटाने दिलेल्या कलाप्रकारांपैकी एक विशिष्ट कलाप्रकार निवडून त्यावर अधिक माहिती शोधून त्यावर वर्गात गटाने सादरीकरण करावे.

द्विमितीय कला

तैलचित्र / चारकोल
ॲक्रेलिक / पेन्सिल
क्रेओनने काढलेले चित्र,
काचेवर काढलेले चित्र,
फोटो, पोस्टर, व्यंगचित्र,
मेंदी, रांगोळी, जलरंग वापरून
काढलेले चित्र.

इलेक्ट्रॉनिक कला

संगणक वापरून चित्र,
व्हिडिओ, फोटो,
पोस्टर निर्मिती,
संगणक वापरून
व्यंगचित्र काढणे.

त्रिमितीय कला

शिल्पकला, लाकडावर कोरलेले चित्र, कागदापासून वस्तू, प्राणी तयार करणे, रंगमंच व्यवस्था, भरतकाम, विणकाम, शिवणकाम

९. दृश्य कलेतील पाच मूलभूत घटक :

कोणतीही दृश्य कला–द्विमितीय किंवा त्रिमितीय–ही एक किंवा अधिक मूलभूत घटकांनी बनलेली असते. कोणत्याही दृश्य कलेत हेच पाच मूलभूत घटक पाहायला मिळतील. तयार झालेल्या कलाविष्काराचे सौंदर्य कलाकाराने हे घटक कशा पद्धतीने वापरले आहेत यावर ठरते.

रेषा : रेषा या विविध हेतू साध्य करण्यासाठी वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ, एखाद्या शब्दावर, शब्द समूहांवर भर देणे, नक्षी तयार करणे, आकार निर्माण करणे. रेषेच्या विशिष्ट रचनेमुळे चित्रात खोलीचा, अंतराचा आभास निर्माण होतो. उदा. क्षितिज रेषेवर एकाच बिंदूतून मिळणाऱ्या रेषा, आगगाडीचे रुळ.

आकार : चित्रातील एखाद्या क्षेत्राची निश्चित व्याप्ती म्हणजे आकार. दृश्य कलेत तीन प्रकारचे आकार वापरले जातात. १. भौमितिक आकार (वर्तुळ, चौकोन, त्रिकोण इत्यादी). २. नैसर्गिक आकार (पाने, फुले, माणसे इत्यादी). ३. अमूर्त आकार (चिन्ह, प्रतीक इत्यादी). विविध आकारांचा वापर करून कलाविष्कारात सौंदर्य व अर्थ निर्मिती केली जाते.

रंग : रंगांचा योग्य वापर केल्याने पाहणाऱ्याला कलाविष्कार जास्त आवडतो, त्यात रस निर्माण होतो, पाहणाऱ्यासाठी एक प्रकारचे भावनिक आवाहन निर्माण होते, काही विशिष्ट भाग ठळकपणे अधोरेखित होतात.

छायाभेद : छायाप्रकाशाच्या विविध श्रेणी म्हणजे छायाभेद. एखाद्या वस्तूवर प्रकाश पडला तरी त्या प्रकाशाच्या कमी जास्तपणामुळे त्यातील छायेचे प्रमाण कमीजास्त होते व छायाभेदामुळे वस्तूच्या घटनेची जाणीव होते. वास्तववादी चित्रात अशा प्रकारचे विविध छायाभेद आपल्याला दाखवावे लागतात.

पोत : एखादी वस्तू स्पर्शाने कशी जाणवते त्याला त्या वस्तूचा पोत म्हणतात. वस्तूंचे तलम, खडबडीत, टोकदार इत्यादी विविध प्रकारचे पोत असतात. ते पोत जर कलाकाराला कलाविष्कारात जसेच्या तसे दाखवता आले तर पाहणाऱ्याला जास्त रस निर्माण होतो व कलाविष्कार जास्त जिवंत वाटतो.

स्थिरचित्र : मुख्यत्वे करून निर्जीव वस्तूंच्या रचनेचे काढलेले चित्र म्हणजे स्थिरचित्र. विविध स्थिरचित्रांमध्ये वरील पाच घटक कसे वापरले जातात याचे निरीक्षण करा.

स्मरणचित्र : आपल्या अनुभवातून चितारलेले प्रसंग, दृश्य यांना स्मरणचित्र म्हणतात. विविध स्मरणचित्रांमध्ये वरील पाच घटक कसे वापरले जातात याचे निरीक्षण करा.

विद्यार्थ्यांना एक स्थिरचित्र व एक स्मरणचित्र काढण्यास सांगावे.

११. चला शिकूया :

अक्षरलेखन

देवनागरी व रोमन अक्षर लिपीतील सर्व अक्षरे शक्यतो वर्तुळ, वर्तुळखंड, त्रिकोण, चौकोन, सरळरेषा यावर आधारित आहेत. अक्षर लेखनासाठी लागणारी उपकरणे :

(१) ब्रश (२) कट्‌निब्ज
(३) बोरु (४) स्केचपेन
(५) कट्‌स्केचपेन (६) मार्कर्स
(७) फ्लॅट ब्रश इत्यादी

विविध उपकरणे वापरल्याने अक्षराचे वळण कसे वेगळे होते ते खाली पाहता येईल.

(१) ब्रश

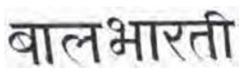

(२) कट्निब्ज

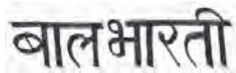

(३) बोरु

(४) स्केचपेन

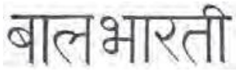

(५) कट्स्केचपेन

(६) मार्कर्स

(७) फ्लॅट ब्रश

अक्षर लेखनांचा सराव करावा.

भौमितिक नक्षी – कर्तव्य भूमिती

कर्तव्य भूमिती (Plane Practical Geometry)

शालेय अभ्यासक्रमामध्ये गणित विभागात भूमितीच्या रचनांचा उपयोग होतोच. तसेच संकल्प चित्रातही विविध रचना, बाह्य आकार तसेच प्रमाणबद्ध रेखाटनांसाठी भौमितिक रचनांचा वापर करतात. संकल्प चित्रातही विविध रचना, बाह्य आकार तसेच प्रमाणबद्ध रेखाटनासाठी बारकावे, तसेच मोजमापातील बारकावे निर्माण करता येतात.

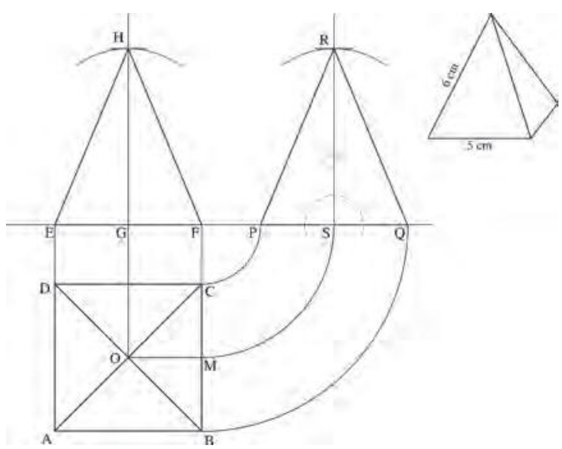

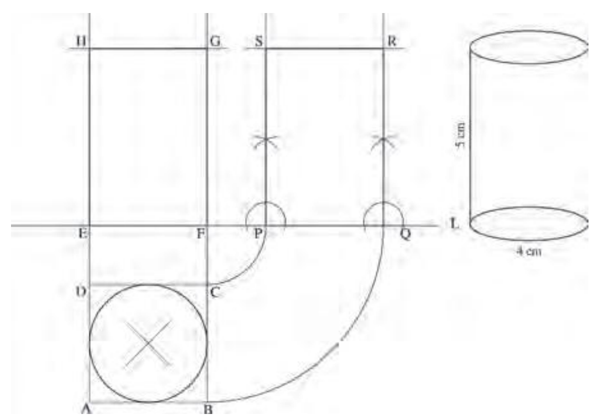

गणिताच्या पाठ्यपुस्तकांचा आधार घेऊन विविध भौमितिक रचना कशा निर्माण करता येतील, तसेच विविध भौमितिक आकार आपल्या आजूबाजूला कोठे पहायला मिळतात याबद्दल चर्चा करावी. अधिक माहितीसाठी QR Code चा वापर करावा.

१२. अभिव्यक्तीतील विविधता :

खाली दिलेली वेगवेगळ्या चित्रकारांची चित्रे बघा. प्रत्येक चित्रामध्ये चित्रकाराने सूर्योदय दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र प्रत्येक चित्र इतरांपेक्षा भिन्न आहे. प्रत्येक चित्रकाराची अभिव्यक्तीची शैली वेगळी आहे. त्यात काहीच चूक किंवा बरोबर नाही. प्रत्येक चित्रकाराची अभिव्यक्ती ही अत्यंत वैयक्तिक असते व त्या कलाकारासाठी अर्थपूर्ण असते. **आता प्रत्येकाने आपल्या कल्पनेप्रमाणे हव्या त्या विषयावर आपल्या आवडत्या माध्यमाचा वापर करून चित्र काढावे.** एकमेकांचे चित्र पहा. चित्रांबद्दल ती चांगली किंवा वाईट असा विचार न करता ती वैयक्तिक अभिव्यक्ती म्हणून समजून घ्या.

१३. कलेचा रसास्वाद :

रोजच्या आयुष्यातले एक उदाहरण घेऊ. कोणताही अन्न पदार्थ बनवताना त्यात वेगवेगळे जिन्नस मिसळावे लागतात. मात्र त्या पदार्थाची अंतिम चव कशी असेल हे आपली आई/बाबा/हॉटेलमधील आचारी यापैकी कोणी स्वयंपाक केला आहे यावर अवलंबून असेल. प्रत्येक जण जरी तेच साहित्य वापरत असला, तरी त्यांचे प्रमाण आणि स्वयंपाकाची शैली वेगळी असल्यामुळे अंतिम पदार्थाची चव, रंगरूप वेगळे असते.

त्याचप्रमाणे दृश्य कलांमध्ये देखील, कलाकार कलेचे पाच मूलभूत घटक त्याच्या शैलीत कमी अधिक प्रमाणात वापरून कलाविष्कार तयार करत असतो. ते मूलभूत घटक कसे वापरले आहेत व त्याने कलाविष्काराचे सौंदर्य कसे वाढवले आहे हे समजणे म्हणजेच कलेचा रसास्वाद घेता येणे.

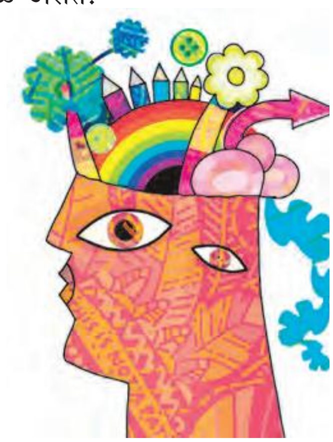

१४. काही जगप्रसिद्ध कलाकार :

जगात अनेक महान कलाकार होऊन गेले. त्यातील काही निवडक जगप्रसिद्ध कलाकारांचा संक्षिप्त परिचय आपण पाहूया.

राजा रविवर्मा (१८४८-१९०६) :

राजा रविवर्मा हे एक प्रसिद्ध भारतीय चित्रकार होते. आता केरळ समजल्या जाणाऱ्या भागामध्ये त्यांचा जन्म झाला. हिंदू देव-देवतांचे व पुराणातील प्रसंगांचे चित्र काढण्याबद्दल ते प्रसिद्ध होते. युरोपीय शैली आणि भारतीय संवेदनेचा सुंदर मिलाफ त्यांच्या चित्रात दिसतो.

विन्सेंट व्हॅन गॉग (१८५३-१८९०) :

हे एक डच चित्रकार होते. ठळक रंग, नाट्यमय/डोळ्यांत भरणारे बोलके असे ब्रशचे फराटे हे त्यांच्या चित्राचे वैशिष्ट्य. वरील चित्रात ही सर्व वैशिष्ट्ये आपण पाहू शकतो.

पाब्लो पिकासो : (१८८१-१९७३)

पिकासो एक स्पॅनिश चित्रकार आणि शिल्पकार होते. २० व्या शतकातले ते अत्यंत श्रेष्ठ चित्रकार समजले जातात. त्यांनी स्वतःची अशी एक खास शैली निर्माण केली ज्याला 'क्युबिझम' असे म्हटले जाते. त्यांच्या चित्रात व्यक्ती व वस्तूंच्या रेखाचित्रांचे तुकडे करून त्यांची पुनर्मांडणी करून अमूर्त आकार तयार केलेले आपल्याला दिसतात.

जॉर्जिया ओ' कीफ (१८८७-१९८६) :

या अमेरिकन चित्रकार होत्या. त्या २० व्या शतकातल्या एक महत्त्वाच्या चित्रकार मानल्या जातात. त्यांच्या नावीन्यपूर्ण कलाकृतींसाठी त्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या चित्रांमधील ठळक फुले, नाट्यमय इमारती, नजरेत भरणारा भूप्रदेश, वाळवंट अत्यंत प्रसिद्ध झाली.

जेमिनी रॉय : (१८८७–१९७२)

हे एक भारतीय चित्रकार होते. १९५५ मध्ये त्यांना भारत सरकारने पद्‌मविभूषण हा पुरस्कार देऊन त्यांचा गौरव केला. गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोरांचे ते सर्वात प्रसिद्‌ध शिष्य होते. त्यांच्या कल्पकतेचा व नवनिर्मितीचा भारतातील आधुनिक चित्रकला विकसित होण्यामध्ये महत्त्वाचा वाटा आहे.

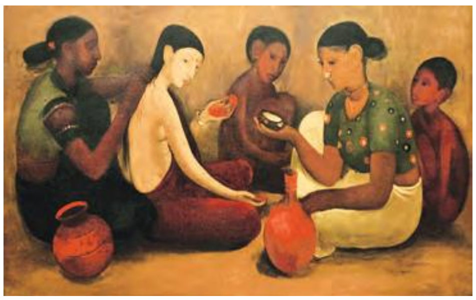

अम्रिता शेरगील : (१९१३–१९४१)

भारतात होऊन गेलेल्या सर्वाधिक प्रतिभावान चित्रकारांपैकी एक असणाऱ्या अम्रिता शेरगील यांनी २८ वर्षांच्या छोट्या कारकीर्दीत भारतीय चित्रकला क्षेत्रावर आपली एक विशिष्ट छाप पाडली. त्यांच्या चित्रांमध्ये आपल्याला भारतीय व पाश्चिमात्य शैलीचा एक अनोखा मिलाफ दिसतो. त्यामुळे त्यांची चित्रे भारतीय मातीतली असली तरी वेगळी भासतात.

के. जी. सुब्रमण्यम : (१९२४–२०१६)

हे एक भारतीय चित्रकार होते. भारत सरकारने २०१२ मध्ये पद्‌मविभूषण पुरस्कार देऊन त्यांचा गौरव केला. ते एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व होते. चित्रकार, शिक्षक, कथाकार, कवी, वस्त्ररचनाकार अशा विविध भूमिका त्यांनी अत्यंत समर्थपणे पार पाडल्या. परंपरेला आव्हान देऊन जुन्या कल्पनांना तडा देण्याकडे त्यांचा कल होता.

आबालाल रहिमान :

आबालाल रहिमान हे एक द्रष्टे, प्रतिभावंत चित्रकार होते. कोल्हापूर नगरीत कासारगल्लीत त्यांचा जन्म (१८५६ ते १८६० या दरम्यान) झाला. त्यांच्या चित्रसंचास १८८८ ला व्हाइसरॉयचे सुवर्णपदक मिळाले. राजर्षि शाहू महाराजांनी आबालाल यांची चित्रे पाहिली व आपल्या राजदरबारी चित्रकार म्हणून त्यांची नियुक्ती केली. जलरंगावर त्यांचे प्रभुत्व होते. राजदरबारी चित्रकार असताना आबालालांनी अनेक विषयांवर चित्रे काढली. प्राणी, पक्षी, शिकारी दृश्ये, पोर्ट्रेट्स, रथांतून निघणाऱ्या मिरवणुका इ. चित्रांतून त्यांची प्रतिभा दिसून येते.

निसर्गचित्रे, पेन्सिल स्केचेस, शेडिंग्ज, फिंगर पेंटिग, अशा विविध तंत्रपद्‌धती वापरून त्यांनी चित्रनिर्मिती केली.

शिल्पकार–रावबहादूर गणपतराव म्हात्रे (१८७६–१९४७)

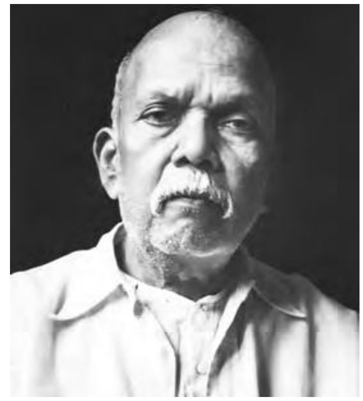

रावबहादूर गणपतराव म्हात्रे (१८७६ ते १९४७) आधुनिक काळातील प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय शिल्पकार. सर. जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टमध्ये दाखल झाले. त्यांची गाजलेली 'मंदिर पथ गामिनी' ही शिल्पाकृती खूप नावाजली गेली. मंदिराकडे जाणाऱ्या या स्त्रीच्या शिल्पाकृतीचा पेहराव व ढब अस्सल भारतीय (महाराष्ट्रीय) असून ब्रिटिश कलेच्या प्रभावापासून ती मुक्त आहे. तिने परिधान केलेल्या नऊवारी साडीच्या चुण्यांमधून तिच्या बांध्याचे सौष्ठव व्यक्त होते. तिची केशरचना, एका पायावर भार देऊन किंचित टाच उचलून दुमडलेला पाय, त्यातून व्यक्त होत असलेला मंदिराकडे जाण्याचा अविर्भाव हे अत्यंत लालित्यपूर्ण आहे. शिवाय तिचे हात, बोटे, रेखीव चेहरा व नाजूक पाऊल यांचे शिल्पांकन मोठ्या कौशल्याने केले आहे.

त्यांनी शिल्पनिर्मितीसाठी विविध माध्यमे हाताळली तरी संगमरवरी माध्यमातील त्यांची शिल्पे या माध्यमाच्या सर्वोत्कृष्ट हाताळणीची द्योतक आहेत. आधुनिक भारतीय शिल्पकलेच्या इतिहासात त्यांचे अनन्यसाधारण असे स्थान आहे. शिल्पकलेची पश्चिमी वास्तववादी धाटणी आत्मसात करून तिचा स्वतःच्या खास शैलीत आविष्कार करणारे हे आधुनिक शिल्पकार होत.

वरीलपैकी एक कोणताही कलाकार निवडून त्यांची शक्य तितकी चित्रे पहा. त्यांच्या चित्रात ते चित्रकलेच्या मूलभूत घटकांचा वापर कसा करतात त्याचे निरीक्षण करा.

१५. काही भारतीय लोककला :

लोककला म्हणजे लोकांची कला. प्राचीन भारतीय चित्रकला आणि कला शैली एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सोपविल्या जातात आणि अजूनही देशातील विविध भागांमध्ये त्यांचे अस्तित्व दिसून येते. प्राचीन काळी चित्र बनविण्यासाठी माती, चिखल, पाने आणि कोळसा यांचा वापर करून नैसर्गिक रंग बनविले जात. हे रंग वापरून चामड्यावर किंवा कपड्यावर चित्रे काढली जात असत. अशाच काही विशिष्ट लोककलांबद्दल आपण माहिती समजून घेऊ.

मधुबनी :

या कलेला मिथिला चित्रकला शैली असेदेखील म्हटले जाते कारण हिचा उगम जनक राजाच्या (रामायणातील सीतेचे वडील) मिथिला राज्यात (आता नेपाळ आणि बिहारचा काही भाग) झाला. मुख्यत्वे महिला ही चित्रे तयार करतात. यात बहुतांश भौमितिक आकार वापरले जातात. हा कलाप्रकार इतर जगाला फारसा माहीत नव्हता. मात्र ब्रिटिशांना १९३० मध्ये भूकंपग्रस्त घरांमध्ये काही मधुबनी चित्रे सापडली. त्यानंतर याला प्रसिद्धी मिळाली. बहुतेक चित्रांमध्ये देवदेवता, पाने, फुले आणि प्राणी यांचे चित्रण दिसून येते.

वारली :

या शैलीचा उगम पश्चिम घाटांतील वारली जमातीमध्ये अंदाजे इ. स. पू. २५०० मध्ये झाला. यात प्रामुख्याने वर्तुळ, त्रिकोण, चौरस वापरून विविध आकार, मानवी आकृती व मासेमारी, शिकार करणे, सणवार, नृत्य इत्यादी दैनंदिन आयुष्यातील प्रसंग चितारले जातात. या चित्रांमधील सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील मानवी आकृती. एक वर्तुळ (○) व दोन त्रिकोण वापरून यातील मानवी आकृती चितारल्या जातात. वारली चित्रकला गडद लाल किंवा इतर गडद रंगाच्या पार्श्वभूमीवर पांढऱ्या रंगाने साकारली जाते.

गोंड : मध्यप्रदेशामधील गोंड जमातीच्या दैनंदिन जगण्यामध्ये असलेले निसर्गाचे महत्त्व गोंड शैलीतील चित्रांमध्ये दिसून येते. ठळक व लक्षवेधी पद्धतीची रंगसंगती असलेल्या या शैलीतील चित्रांमध्ये फळे, फुले, झाडे व प्राणी यांचे प्रामुख्याने चित्रण केले जाते. या चित्रांमधील रंग प्रामुख्याने कोळसा, शेण, झाडांची पाने व रंगीत माती यांपासून बनविले जातात. जवळून बघता ही सर्व चित्रे बिंदू व रेषांनी बनवलेली असल्याचे आपल्याला दिसून येते. आजकाल या शैलीची नक्कल अनेक ठिकाणी ॲक्रेलिकचे रंग वापरून केलेली आपल्याला दिसते.

तंजोर :

तंजोर किंवा तंजावूर या चित्र शैलीचा उदय इ. स. १६०० मध्ये तंजावूर येथे झाला. तंजोर शैलीतील चित्रांमध्ये सोन्याचा वर्ख वापरण्याची पद्धत असून त्यामुळे या चित्रांना एक झळाळी येते. लाकडावर काढलेल्या या शैलीतील चित्रांचा विषय मुख्यत्वे देवी देवतांप्रती असणारी भक्ती भावना हा असतो. या शैलीमध्ये मराठा, दक्खनी व युरोपीय शैलीचा अनोखा मिलाफ दिसून येतो.

कलमकारी :

कलमकारीचा शब्दशः अर्थ म्हणजे पेनाने काढलेलं चित्र. आजकाल ही शैली साडी व इतर पारंपरिक कपड्यांवर वापरलेली दिसते. यात देखील प्राणी, पक्षी, पाने, फुले व रामायण, महाभारतातील प्रसंग चितारलेले असतात.

१६. भारतीय भरतकामाचे काही लोकप्रिय प्रकार :

फुल्कारी

चिकनकारी

जरदोसी

काशिदाकारी

राजस्थानी ठिगळकाम

१७. कलाकाराशी संवाद :

- तुमच्या घराजवळ किंवा शाळेजवळ राहणारी कोणतीही एक कलाकार व्यक्ती निश्चित करा. चित्रकला, शिल्पकला, मातीकाम इत्यादी कोणत्याही दृश्यकलेशी ती व्यक्ती संबंधित असू शकेल.
- गटाने मिळून एक प्रश्नांची यादी तयार करा व कलाकार म्हणून त्यांच्या आत्तापर्यंतच्या प्रवासासंबंधी त्यांच्याशी संवाद साधा.
- यासंबंधी एक अहवाल तयार करा. शक्य झाल्यास त्यासोबत मुलाखत घेतलेल्या कलाकाराच्या कामाचे काही फोटो जोडा.
- त्या कलाकाराने स्वतःची अशी वेगळी शैली निर्माण केल्याचे त्याच्या कामातून जाणवते का ते शोधा. दृश्य कलांतील मूलभूत घटकांचा वापर ते त्यांच्या कलेत कसा करतात याबद्दल त्यांच्याशी चर्चा करा.

१८. कलेचे मानवी जीवनातील महत्त्व :

सुरुवातीला चर्चा केल्याप्रमाणे अभिव्यक्ती ही प्रत्येक माणसाची गरज असते. आजच्या काळात तरुण मुलामुलींच्या आयुष्यात अभिव्यक्त होण्याच्या संधींची व अभिव्यक्त होण्यासाठी हक्काच्या व्यासपीठांची नितांत गरज आहे. स्वतःच्या भावना, विचार, मते, अनुभव मांडणे, दुसऱ्यापर्यंत पोहोचवणे, कल्पना करणे तसेच इतिहासाचे संदर्भ जाणून घेऊन आपल्या भोवताली घडणाऱ्या प्रसंगांचे अर्थ लावणे या सगळ्यांसाठी कला हे महत्त्वाचे माध्यम ठरू शकते. कलांचे महत्त्व सांगणारी काही कारणे खाली दिली आहेत.

मेंदू संशोधनातून असे दिसून आले आहे की कलेमुळे प्रश्न सोडविण्याच्या, विश्लेषण करण्याच्या कौशल्यांचा विकास होतो व त्यामुळे शालेय प्रगतीत तर भर पडतेच पण नोकरी/व्यवसायासाठी लागणाऱ्या कौशल्यांचा देखील विकास होतो.

कलेमुळे आपला बौद्धिक विकास होतो, आपली सौंदर्यदृष्टी, सर्जनशीलता वाढते आणि आपल्या कल्पनाशक्तीचा विकास करण्याची संधी मिळते.

जितके आपण आपल्यापेक्षा भिन्न लोकांच्या कलेशी जोडून घेऊ, तितके आपण त्यांची संस्कृती, इतिहास, श्रद्धा, विचार पद्धतीशी जोडून घेतो व त्यामुळे आपल्या मनामध्ये त्यांच्याप्रती आदर व आपुलकी निर्माण होते व आपली सहिष्णुता वाढते.

मूल्यमापन

भारांश १०%				
निकष	**खूप चांगले (उत्तम)**	**योग्य (समाधानकारक)**	**अयोग्य (असमाधानकारक)**	**गुण**
उपक्रमांमधील सहभाग	सर्व स्वाध्याय/ कार्यशील राहून उत्साहाने पूर्ण केले. प्रकरणांमधील व पुस्तकातील सर्व कृती पूर्ण केल्या.	सर्व कृती पूर्ण केल्या.	दुसऱ्यांची पाहून उत्तरे लिहिली.	
कलाविष्कारात कल्पकता दिसून येते.	विद्यार्थ्यांनी तयार केलेल्या कलाविष्कारात कल्पकता दिसून आली.	मर्यादित कल्पकता दिसून आली.	कुठल्याही प्रकारची कल्पकता दिसून येत नाही. दुसऱ्याचे पाहून काम केले.	
कलाकाराची मुलाखत	पाठात व्यक्त केलेल्या संकल्पनांसंदर्भात कलाकाराची मुलाखत घेतली आणि कलाकाराकडून पुरावा किंवा पत्र परत आणले.	मुलाखतीचा पाठातील आशयाशी संबंध नव्हता. पुरावा किंवा पत्र परत आणले नाही	मुलाखत घेतली नाही.	

काय झालं समीना? तू चिंतेत का दिसतेय?
आठव. तूच मला किशोरावस्थेतील मेंदूबद्दल सांगितले होतेस ना? आता मी धोका पत्करणारे वर्तन टाळण्याचा प्रयत्न करेन... पण माझ्या काही मित्र-मैत्रिणींना अजूनही काही समजत नाही. ही गोष्ट मला खूप त्रासदायक वाटतेय. यातून संघर्ष निर्माण होत आहेत.
तुम्ही मित्रांबरोबर झालेले संघर्ष कसे हाताळता? वाईट प्रवृत्तींच्या इतर माणसांप्रमाणे तुम्ही आपापसात देखील एकमेकांना अशा प्रकारचे ठोसे मारता का?
नाही गं, आम्ही मोठ्या मुलांप्रमाणे, एकमेकांसोबत, कॉफी पिता पिता बोलून संघर्ष सोडवितो.
समीना, अगदी सोप्पं आहे. तुला फक्त संघर्ष मिटविण्याची काही तंत्रे शिकायला हवीत.